

Posudek oponenta habilitační práce

Masarykova univerzita	
Fakulta	Pedagogická
Obor řízení	Pedagogika
Uchazeč	<i>PhDr. Jasňa PACOVSKÁ, CSc.</i>
Pracoviště uchazeče	Katedra českého jazyka a literatury Fakulty přírodovědně-humanitní a pedagogické Technické univerzity v Liberci
Habilitační práce (název)	<i>K hlubinám študákovy duše. Didaktika mateřského jazyka v transdisciplinárním kontextu.</i>
Oponent	doc. PhDr. Tomáš JANÍK, Ph.D., M.Ed.
Pracoviště oponenta	Institut výzkumu školního vzdělávání Pedagogické fakulty MU

Text posudku (rozsah v rámci předepsané osnovy dle zvážení oponenta)

a. Aktuálnost námětu

Na tom, že řeč není jen dorozumivacím prostředkem, ale také základem poznávacích procesů, a že jazyk a jazykové vzdělávání mají značný potenciál pro výchovu a vzdělávání (srov. např. s. 11 posuzovaného díla), je mezi představiteli souvisejících oborů celkem shoda. Rovněž kognitivní potenciál řeči a její výchovná a kulturotvorná funkce jsou v odborné literatuře týkající se vzdělávání postupně reflektovány. Dokonce i ve vzdělávací politice se po tzv. šoku z mezinárodních srovnávacích šetření vzdělávacích výsledků žáků (např. PISA) začíná doceňovat význam jazyka a jazykové vzdělávání je vnímáno jako společná a důležitá úloha všech vyučovacích předmětů ve škole.

Jakkoliv se zdá, že máme co do činění s převážně praktickým problémem – jak zajistit lepší přísun jazykovosti do škol – ve skutečnosti záležitost trpí ne dost propracovaným, pochopeným, zavedeným a v praxi uplatňovaným teoretickým zázemím. Důvodem tohoto stavu je mj. to, že problematika jazykovosti ve vzdělávání volá po transdisciplinárním uchopení, které je myšlenkově náročné a předpokládá mezioborový respekt, ochotu ke spolupráci apod., což jsou ctnosti, o které může být v disciplinárně vyhraněné a na konkurenci založené vědecké komunitě nouze.

Jedním z transdisciplinárně pojatých oborů, které ve zmíněném problémovém okruhu operují, je kognitivní lingvistika. Bez ohledu na to, jak složitou pozici může mít mezi jazykovědnými obory příkloněnými ke strukturalismu, v oborech zaměřených na vzdělávání (pedagogika, pedagogická psychologie, psychodidaktika) nacházejí teorie, přístupy a koncepty kognitivní lingvistiky akceptaci, odezvu i tvořivé využití. Je tomu tak proto, že se programově zajímá o to, jak se způsoby strukturace a konceptualizace světa promítají do jazyka (srov. např. s. 42) a odtud dál (a prostřednictvím toho) do situací vyučování a učení. Zajímá se také o to, jak se v komunikaci utvářejí významy, přičemž doceňuje důležitost jejich konotační složky. Uvážíme-li, do jaké míry je školní vyučování a učení podmíněno jazykově, vyjde nám, že kognitivní lingvistika je obor, který je pro vzdělávání a pedagogiku velmi podstatný. Můžeme předpokládat, že vzhledem ke svému tematickému zaměření bude

kognitivní lingvistika do pedagogiky pronikat především prostřednictvím oborů, jako je „edukační (psycho)lingvistika“ nebo „didaktika (mateřského/cizího) jazyka“.

S potěšením můžeme konstatovat, že právě didaktika mateřského jazyka u nás i na Slovensku v posledních letech začleňuje perspektivy kognitivní lingvistiky do svého pojetí i obsahu. Předkládaná habilitační práce je toho dokladem. Její aktuálnost spočívá v tom, že u nás poprvé systematicky vytěžuje poznatky kognitivní lingvistiky pro didaktiku mateřského jazyka a pro pedagogiku. Práce v souladu s progresivními zahraničními trendy rozvíjí přístup k výchově a vzdělávání (nejen jazykovému), který přesahuje metodologické přístupy a pojmovou výbavu oborů, jež jsou tradičně se vzděláváním spojovány (pedagogika a psychologie, oborové didaktiky a tzv. mateřské, tj. aprobační obory). Přináší tak (bez nároku na úplnost) originální syntézu poznatků, které se týkají vybraných problémů didaktiky mateřského jazyka vřazené do transdisciplinárního kontextu.

b. Přístup k řešení

Výklad je v posuzované práci založen na metafoře „cesty do hlubin studákovy duše“. Metafora odkazuje k bohatosti vnitřního světa těch, kteří se *učí*, čímž evokuje tázání se těch, kteří *vyučují*, po tom, jak by svým *vyučováním* mohli *učení* podporovat. Autorka tímto tematickým zaměřením pro svoji knihu volí klíčové téma pedagogiky, jímž je vyučování jako vytváření příležitostí k učení se určitému obsahu. Zajímá se přitom především o aspekty související s jazykem a řečí. Své pojednání autorka zakládá: (a) na originální syntéze domácích a zahraničních poznatků z oblasti kognitivní lingvistiky a (b) na vlastních výzkumech.

Výklad je v knize rozvržen do sedmi kapitol. Předchází jim úvod, v němž se autorka zamýšlí nad směřováním didaktiky mateřského jazyka a ukazuje, jak se postupně vedle cílů jazykového vyučování spočívajících v osvojování gramatických poznatků prosazují cíle směřující k rozvoji komunikačních schopností a dovedností. Zdůvodňuje, že právě při komunikační výchově může docházet k smysluplné provázanosti komunikační a kognitivní funkce jazyka, a poukazuje v této souvislosti na význam dialogu překračujícího „hranici sdělování směrem ke sdílení, od poslouchání směrem k naslouchání, od dorozumívání směrem k poznávání“ (s. 14). Takto chápaný a praktikovaný dialog se mi jeví jako nosný nejen pro výuku mateřského jazyka, ale také dalších např. tzv. naukových předmětů (k podobným závěrům se dnes dobírají i výzkumy tzv. dialogického vyučování realizované na Ústavu pedagogických věd FF MU). Autorka k tomu navíc ze své lingvistické erudice dodává, jaký potenciál má konotační složka při utváření významů a jak důležité je sepětí jazykových procesů s procesy kognitivními. Ztotožňuji se s názorem autorky formulovaným na s. 17, že „vyučování by mělo směřovat k odhalení provázanosti jazyka a přirozeného světa, k uvědomění si, že pomocí jazyka poznáváme svět a že v jazyce je integrita našeho společenství, že jazyk umožňuje sdílení, spolubytí, že prostřednictvím jazyka vyjadřujeme respekt ke komunikačním partnerům a k odlišnostem mezi různými národy a menšinami“. Shrnutí – Úvod dobře naplňuje funkci vstupu do problematiky – jasně nastoluje téma, sjednává mu relevanci a získává pro ně pozornost čtenářů.

První kapitola knihy nese název *Transdisciplinární témata a transdisciplinární metody* a je otevřena terminologickým exkursem, z něhož je pro další výklad klíčové pojetí transdisciplinarity jako vysokého stupně integrace disciplín, kdy „jednotlivé disciplíny už přestávají hrát podstatnou roli a jejich dílčí příspěví k vymezenému tématu a k metodám

zkoumání je stěží identifikovatelné“ (s. 21). Důležitá je dále ambice autorky „předložit transparentní zdůvodnění potřeby transdisciplinárního vzdělávání učitelů mateřského jazyka“ (s. 21). Logicky se autorka ve svém výkladu zaměřuje na problém pohybu od disciplín k tématům (srov. název kap. 1.1), přičemž ukazuje, že např. témata jako komunikace, jazyk, mysl, ale i výchova patří mezi témata komplexní, „na něž nelze hledat odpovědi pouze v jednotlivých pevně tematicky a metodologicky vymezených disciplínách“ (s. 23). V návaznosti na to autorka věnuje pozornost kontextům výchovy a vzdělávání, rozebírá přístupy oborů, které s řešenou problematikou souvisí, a ukazuje na jejich místo v transdisciplinárním prostoru rozklenutém nad problematikou jazyka ve výchově a vzdělávání. Kapitola je spíše výběrová – prezentuje vybraná témata oborů související s jazykem ve výchově a vzdělávání – lze si představit, že by mohla obsahovat systematictější rozbor příspěvků jednotlivých oborů k této problematice.

Druhá kapitola se pod názvem *Základní pojmy kognitivní lingvistiky se zřetelem k výchovným aspektům* věnuje jazykovému obrazu světa, stereotypu a kategorizaci, denotačnímu a konotačnímu významu, teorii metafory a antropocentrismu. V kapitole je zdůrazněn význam smyslového vnímání jakožto předpokladu poznávání světa a jeho provázanosti s jazykem. Jeví se to tak, že kapitola podává výklad pasáží z kognitivní psychologie, které jsou ilustrovány na jazykovém materiálu a umožňují dovozovat pedagogické, resp. didaktické souvislosti (což je aspekt, který mohl být v práci posílen). Za důležité však v tomto ohledu považují vysvětlení týkající se podílu jazyka na způsobech strukturace a konceptualizace světa (s. 42), významu stereotypů/prototypů pro rozvíjení schopnosti kategorizování (s. 45 an.), role metafor (vč. vtělesněných) jakožto nástrojů konceptualizace zkušenosti a rozvíjení významů (s. 47 an.), multimodality a jejího kompenzačního významu při oslabení či jednoho ze smyslových orgánů (s. 56 an.) apod.

Třetí kapitola přináší *metafory v příkladech* – tzn. rozebírá metaforiku pojmů z názvu knihy: cesta, duše, hloubka. Kapitola je cenná tím, že ukazuje, co se můžeme o těchto pojmech dozvědět z jazyka, a jak je v jazyce „provázána naše smyslová, citová i racionální zkušenost“ (s. 79). Tato skutečnost je opět velmi podstatná pro pedagogiku a vzdělávání, neboť práce s metaforami má nejen motivační potenciál (jak autorka ve své knize opakovaně zdůrazňuje), ale také potenciál vytvářet sémanticky bohaté učební prostředí, v němž se žáci mohou propracovávat k hlubšímu porozumění významům (jak se dnes prosazuje v koncepcích sémanticky založené didaktiky např. ve Skandinávii či v německy mluvících zemích).

Čtvrtá kapitola je nejrozsáhlejší a nese název *Stereotyp ve světle kognitivnělingvistických výzkumů*. O významu stereotypů byla zmínka již v předchozí kapitole, avšak zde je výklad rozvinutější. Problematika stereotypů je pojednána ve vztahu ke sdílení, v němž se akcentují konotační složky stereotypů, což „nabízí způsoby rozšiřování naší vnímavosti“ (s. 81) a ústí v to, že stereotypy se stávají „rezervoárem našeho kulturního dědictví, neboť vyjevují, co jako členové téhož jazykového společenství sdílíme“ (s. 81). Tato část knihy přináší z mého pohledu silné poselství – ukazuje totiž, že ve výuce (mateřského jazyka) se „pedagogům nabízí mnoho příležitostí, kdy mohou ukázat, že jazyk nám slouží nejen k dorozumění, ale ke vzájemnému porozumění/pochopení, ale také k porozumění tomu, s čím se ve světě setkáváme“ (s. 82). Za důležitý a vhodně koncipovaný považují exkurs k ontogenezi pojmů, kde je klíčové rozlišení *jader pojmů* a *prototypů pojmů*, přičemž první odpovídá strukturalistické definici významu založené na aristotelovské kategorizaci, zatímco druhé odpovídá kognitivní definici významu zahrnující též výklad, explikaci a interpretaci. Právě kognitivní přístup k významu je pro pedagogiku podstatný, neboť výklad – explikace – interpretace obsahu jsou procesy, z nichž vzdělávání a vzdělání vyrůstá. V kapitole jsou dále

představeny vlastní výzkumy autorky, jejichž cílem je zachycování nápadných sémantických rysů zkoumaných kategorií (např. adjektiv) či analýza jazykového obrazu (např. učitele, studenta) u různých skupin respondentů či analýza předsudků (typů jinakosti). Důležitým závěrem, který autorka ze svých výzkumů vyvozuje, je, že „v jazykovém obrazu světa se zrcadlí hodnoty předků; jazykový obraz světa tedy představuje historické a kulturní dědictví našeho národa“ (s. 125). Rovněž toto je důležitý poznatek pro pedagogiku a pro vzdělávání v jeho enkulturačním rozměru.

Pedagogická problematika vystupuje do popředí v kapitole 5 věnované pedagogickým stereotypům. Je zde analyzován jazykový obraz aktérů vzdělávání (žáka a učitele) a vzdělávacího procesu, zejména jeho komunikační stránky. V kapitole jsou shromážděny výpovědi odborníků a dětí, které obraz žáka a učitele konstituují. Ukazuje se, jak se tyto obrazy pohybují na kontinuu mezi ideálem a realitou. Samostatná (související) pozornost je věnována proměnám pedagogické komunikace. Za podstatné považují, že i zde je zdůrazňována potřeba pohybu od sdělování ke sdílení (s. 139). Výklad o proměnách pedagogické komunikace mohl být zasazen do souvislosti proměn receptivní kultury učení v kulturu produktivní, což by šlo ruku v ruce s důrazem, který autorka klade – dle mého názoru oprávněně – na „interagování“.

Vzhledem ke své stručnosti se šestá kapitola jeví spíše jako doplňková. Koncepčně a tematicky je však důležitá, neboť pojednává o přístupech k jazyku ve škole, jak je vymezen kurikulárními dokumenty pro základní a gymnaziální vzdělávání. Z autorčiny analýzy vyplývá, že „gymnaziální pojetí výuky mateřského jazyka se vzdaluje odhalování souvislostí jazyka s lidskou kognitivitou více než vzdělávání základní. (...) Nepočítá se tu s konotacemi, ve kterých je přítomna lidská zkušenost, hodnocení a postoje, je zřejmé, že autoři nevyužívají výchovné a kulturotvorné funkce jazyka, na niž poukazuje kognitivní lingvistika“ (s. 151). Toto zjištění není příliš povzbudivé vzhledem k potenciálu kognitivní lingvistiky pro výuku mateřského jazyka, avšak z druhé strany určitá naděje přetrvává. Zdá se mi totiž, že to, co zde autorka zkoumala, bylo spíše pojetím projektovaného kurikula než pojetím výuky (realizovaného kurikula). Jelikož mezi projektovaným kurikulem (dokumentem) a realizovaným kurikulem (výukou) bývá v praxi mnohdy shledáván nesoulad, potenciál kognitivní lingvistiky existuje.

V sedmé kapitole je pozornost věnována dialogickému jednání, „které je svým kognitivním rozměrem, akcenty na porozumění a poznání“ (s. 153) blízké zde rozvíjenému přístupu k jazyku. Autorka zde mj. analyzuje reflexe účastníků dialogického jednání a vykládá zejména jeho pedagogické aspekty. Tím tato kapitola dobře zapadá do celkové koncepce knihy. Dialogické jednání může být cestou k sebepoznávání, sebeobjevování a k autenticitě.

Kapitola 8 (Závěr) je zamyšlením nad kognitivním směřováním didaktiky mateřského jazyka. Kapitola současně plní funkci shrnutí výkladu v předchozích kapitolách – diskutuje jejich klíčové pojmy a směřuje k výzvě spočívající v integrování kognitivní lingvistiky do didaktiky češtiny. Pointa tkví v problematice porozumění a dorozumění, jejichž základem je „nazírání na jazyk jako konkrétní obraz světa v naší mysli, který je utvářen kulturou, zkušeností, prožíváním“ (s. 176). Klíčovým prostředkem je zde dialog, „v němž dochází ke správnému pochopení věci a k porozumění, k spolupůsobení, k součinnosti“ (s. 176). Pěkná tečka zohledňující také obsahový rozměr (pochopení věci) komunikace, k níž z pohledu oponenta není co dodat.

c. Použitá metodologie

Jelikož jde o syntetizující odbornou knihu, výklad v různých částech je založen na různých metodologiích.

Výklad transdisciplinární didaktiky mateřského jazyka využívající poznatků kognitivní lingvistiky je založen na originální syntéze vybraných a současně důležitých poznatků z lingvistiky, pedagogiky, psychologie a částečně i dalších oborů či tematických oblastí.

V empirické části práce (zejména v kap. 3 a 4) jsou použity jasně identifikovatelné metodologie; jejich popis je sice místy umněšen, nicméně připisují to tomu, že jednotlivé autorčiny výzkumy byly již dříve publikovány zpravidla formou časopiseckých studií, přičemž do knihy byly účelně vybrány a zpracovány výtahy z nich. Považuji tento postup za legitimní, obzvláště přihlédnou-li k tomu, že v době, kdy autorka knihu psala, nemusela sledovat záměr předložit ji jako práci habilitační.

d. Kvalita a správnost dosažených výsledků

Je otázkou, jak posoudit kvalitu a správnost výsledků majících povahu transdisciplinární syntézy. Pokud bychom za kritérium zvolili originalitu, mohli bychom říci, že předložená koncepce je na české poměry originální a průkopnická (v mezinárodním pohledu by byla jednou z řady). Pokud bychom za kritérium zvolili hloubku oborových vhladů, lze říci, že je tu větší, tu menší, avšak je na místě se ptát, zda je oprávněné tato kritéria uplatňovat na práci sepsanou jednou autorkou. Pořídít transdisciplinární koncepci (čehokoliv) je totiž typicky zakázkou pro širší mezioborový tým. Spíše je tudíž zapotřebí ocenit odhodlání autorky se vůbec do takové práce pustit, po léta při ní vytrvat a její výsledky odvážně vystavit kritice (disciplinárně vyhraněnou) vědeckou komunitou.

e. Původnost dosažených výsledků

Autorka vzhledem ke své lingvistické a pedagogické erudici klade těžiště výkladu na pomezí těchto dvou oborů, přičemž navíc podniká exkursy např. do filosofie výchovy (zejména v kap. 1), psychologie (zejména v kap. 2, 4, 5) nebo i dalších oblastí (např. do problematiky kurikula v kap. 6 či do problematiky dialogického jednání v kap. 7).

Záměr autorky – nastolit problém „cesty do hlubin študákovy duše“ jako téma didaktiky mateřského jazyka v transdisciplinárním kontextu – se mi jeví jako naplněný, a to originálním a tvůrčím způsobem. Posuzovaná práce přináší ve zvoleném tematickém vymezení syntézu poznatků kognitivní lingvistiky, z nichž část čerpá z odborné literatury (napsané v češtině, slovenštině, polštině, angličtině a němčině) a část vychází z vlastních výzkumů autorky. Původnost výsledků je evidentní, stejně jako jejich akceptace odbornou komunitou (část výsledků byla autorkou průběžně zveřejňována v renomovaných publikačních platformách jazykovědných a pedagogických oborů, a to v češtině, polštině a angličtině).

Kvalitu autorkou provedených výzkumů nedokáži z hlediska jazykovědného posoudit, nicméně z hlediska pedagogického považuji za přínosné zejména interpretace výzkumných zjištění, které lze využít v pedagogické praxi – např. poznatky o tom, jak důležitou roli

sehrává konotační složka významu, jak se žáci/studenti propracovávají ke kategorizacím a k metaforickému užívání jazyka apod.

f. Uplatnitelnost výsledků pro rozvoj oboru a další bádání

Posuzovaná práce má díky svému transdisciplinárnímu založení potenciál pro rozpracování jak v souvisejících vědních oborech, tak ve vzdělávací praxi.

Lze si představit, že např. poznatky o jazykovém obrazu světa, o konotačních významech či o stereotypch najdou svoji odezvu v pedagogice či v oborových didaktikách, popř. v psychologii. Kromě toho lze předpokládat, že bude docházet k oboustrannému transferu poznatků mezi kognitivní lingvistikou a transdisciplinární didaktikou, a to ruku v ruce s tím, jak se budou v těchto oblastech rozvíjet empirické výzkumy a související teoretizace. Studium podmínek poznávání a učení na průniku fenoménů, zkušeností a diskursů je společným úkolem obou těchto oborů.

g. Uplatnitelnost výsledků v praxi

Možnost praktického uplatnění výsledků, jež habilitační práce zprostředkovává, vidím např. v tom, že umožňují rozpracovat novou didaktickou koncepci výuky lépe využívající jazyk a řeč, a to nejen v jazykových, ale také v nejazykových předmětech. Otevírá se tak příležitost pro spolupráci mezi učiteli a didaktiky různých oborů, pedagogy a psychology. Pokud jde o výsledky empirických výzkumů autorky, lze si představit, že se např. prostřednictvím dalšího vzdělávání učitelů zúročí v praxi – např. v jazykových předmětech mohou ovlivnit způsob práce se slovní zásobou (např. položením důrazu na konotační významy slov apod.).

h. Formální úprava a jazyková úroveň práce

K posouzení byla jakožto *habilitační práce* předložena *tiskem vydaná odborná kniha*, která prošla péčí nejen samotné autorky, ale také renomovaného nakladatelství Karolinum. K formální úpravě je tudíž nadbytečné se vyjadřovat.

Příznivě hodnotím, že kniha má jedno ústřední téma (vyjádřené metaforou cesty do hlubin študákovy duše), k němuž se sbíhá výklad ve všech částech knihy. Vytěžení metafory „cesty do hlubin študákovy duše“ se mi jeví jako funkční pro odborný výklad a současně je atraktivní z pohledu čtenáře.

Práce je napsána odborným funkčním stylem, jazykové chyby jsem nezaznamenal. Mírně mentorující dikci výkladu, s níž se autorka místy obrací na čtenáře (studenty), bych osobně neuplatnil, nicméně námitku vůči ní nevznáším.

Dotazy oponenta k obhajobě habilitační práce (počet dotazů dle zvážení oponenta) ...

1. V pedagogice se v posledních letech objevily přinejmenším dva přístupy, které se rozvíjejí v obdobném směru jako přístup autorky. Jde o (a) výzkumy dialogického vyučování (realizované na Ústavu pedagogických věd FF MU) a o (b) přístupy transdisciplinární didaktiky (rozvíjené Institutem výzkumu školního vzdělávání PdF MU). V jakých ohledech jsou zmíněné přístupy souladné s přístupem autorky a v jakých se naopak odlišují?
2. V práci se uvádí, že transdisciplinárně by mělo být založeno i vzdělávání učitelů mateřského jazyka. Jak konkrétně by se toto mělo promítnout do pojetí a podoby kurikula učitelské přípravy?

Závěr

Habilitační práce Jasni PACOVSKÉ „*K hlubinám studákovy duše. Didaktika mateřského jazyka v transdisciplinárním kontextu*“ **splňuje** požadavky standardně kladené na habilitační práce v oboru Pedagogika.

V Brně 25. ledna 2018

.....
podpis